

Kempisty, Andrzej

Groby

Światowit 26, 79-95

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rozdział III

GROBY

1. OKRES STARSZY

Podstawowa masa wszystkich grobów okresu rzymskiego skupiona jest na cmentarzyskach. Do wyjątków należą odosobnione groby, zbudowane poza cmentarzyskami. O ile orientujemy się na podstawie obecnego stanu zbadania interesującego nas terenu, dwa tylko lub trzy stanowiska uznać można za miejsca odkrycia grobów odosobnionych. Są to dwa groby w Zeńboku, pow. Ciechanów, zlokalizowane między łużyckimi grobami kurhanowymi oraz, być może — grób domkowy w Kiernozi, pow. Łowicz. Nie jest zupełnie jasne, czy grób z Korczewa, pow. Łosice — jest znaleziskiem odosobnionym, czy też pochodzi z większego cmentarzyska.

Wszystkie te groby miały pochówki ciałopalne: w Zeńboku — jeden był popielnicowy, a drugi bezpopielnicowy, w Kiernozi — grób warstwowy, w Korczewie — popielnicowy. W Kiernozi i Korczewie — groby wyposażone były w broń, w Zeńboku — miały wyposażenie kobiece.

Wynikają z tego wnioski, że w odosobnieniu składane były szczątki zarówno mężczyzn, jak również kobiet. Kobiety pochowane w Zeńboku znalazły miejsce spoczynku na starszym, nie używanym już w tym czasie cmentarzysku.

Ta skromna ilość grobów odosobnionych podkreśla jeszcze mocniej panującą regułę grzebania zmarłych na określonych cmentarzach, od której odstępstwo spowodowane bywało niezwykle okolicznościami: śmierć w czasie wędrówki, w czasie wojny, a nie wykluczone, że w poszczególnych wypadkach mogło chodzić o przejaw dyskryminacji lub o poczucie obcości w stosunku do wykluczonych z cmentarzyska osób.

Znaczna też większość grobów starszego okresu posiada prostą konstrukcję ziemną i pozbawiona jest śladów oznaczenia na powierzchni ziemi, a przynajmniej nie posiada oznaczeń trwałych. Małe nasypy ziemne utworzone przez ziemię wybraną z jamy, w której złożono pochówek, występowały pospolicie nad wszystkimi grobami²⁸⁾. Trudno też rozstrzygnąć, czy oznaczenia wykonane z drewna nie były często stosowane.

²⁸⁾ Por.: K. Salewicz, *Cmentarzysko łużyckie w Małusach Wielkich i zagadnienie związków kultury łużyckiej z tzw. kulturą grobów kloszowych*, „Wiadomości

Fakt nader rzadkiego odkrywania grobów wkopanych w siebie z bliższych chronologicznie okresów — przemawia raczej za powszechnym używaniem jakiegoś rodzaju oznaczeń. Pewna część grobów obecnie pozbawionych oznaczenia na powierzchni ziemi mogła je posiadać pierwotnie, lecz uległy one zniszczeniu w czasie późniejszym²⁹⁾.

Stanowiące mniejszość groby, które dotrwały do naszych czasów z oznaczeniami na powierzchni ziemi — także zapewne stanowią część tylko, wszystkich posiadających takie oznaczenia pierwotnie. Kiedy szacujemy ich udział w ogólnej liczbie grobów — to zawsze musimy się liczyć z wyrażonymi wyżej zastrzeżeniami na temat prawdopodobieństwa zniekształcenia tych wskaźników z powodu zniszczenia lub przesunięcia oznaczeń, głównie kamiennych, które mogły pierwotnie wyznaczać lokalizację grobów. Zniszczenia te są nie do oszacowania, podobnie zresztą jak i zniszczenia całych grobów lub całych partii cmentarzysk nie mogą być oszacowane ściśle. O ile jednak zniszczenia poszczególnych grobów mają mniejsze znaczenie z punktu widzenia poznania ogólnych proporcji między różnymi rodzajami pochówków, ponieważ w trakcie niszczenia nie działały żadne czynniki selekcyjne — o tyle w odniesieniu do badań struktury typów grobów, a ściśle — stosunku grobów oznaczonych do nie oznaczonych — zniszczenia te mają wpływ silnie zniekształcający. Wynika to z niewątpliwego istnienia czynników selekcji w procesie niszczenia oznaczeń grobów. Domyślać się bowiem można, że niszczenie części nadgrobnych, zwłaszcza jeśli skonstruowane one były z kamienia, miało stale celowy charakter gospodarczy i z tego samego powodu trwa ono nadal. Stwarza to zupełnie oczywiste warunki do liczbowego zubożenia tego typu grobów. A zatem wyniki obliczeń proporcji grobów oznaczonych kamieniami oraz przy pomocy innych środków, do grobów nie oznaczonych, z góry uważać musimy za nie odpowiadające rzeczywistości. Wątpliwości te jednak nie dotyczą wyników badań kształtowania się tych proporcji w czasie. Rozumując bowiem jak wyżej — nie znajdujemy podstaw do mniemania, że istniały jakieś powody niszczenia intensywniejszego, np. oznaczeń grobów późnorzymskich niż wczesnorzymskich. Dlatego też określenie takich proporcji, uznajemy za celowe.

Oznaczenia grobów w omawianym okresie są następujących rodzajów: 1) kręgi oraz innego kształtu ogrodzenia z kamieni (trójkąty, prostokąty), 2) bruki kamienne, 3) pojedyncze kamienie, 4) kurhany kamienno-ziemne.

Archeologiczne", t. XVI (1939) (reedycja 1948 r.) s. 60—61; A. Kietlińska, *Niektóre zagadnienia dotyczące obrzędów pogrzebowych kultury grobów kloszowych na podstawie cmentarzyska we wsi Transbór, pow. Mińsk Maz., „Światowit”, t. XXI (1955), s. 147—148; S. Jasnosz, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Sadowiu, pow. Ostrow Wlkp., „Fontes A. P.”, t. V (1955), s. 161 i przypis. 107.**

²⁹⁾ I. Dąbrowska, op. cit., s. 294—295.

Wykaz znanych cmentarzysk z oznaczeniami rodzaju 1, który w skrócie nazywać będę „kręgami kamiennymi” bez względu na istotny kształt ogrodzeń — podaje poniższe zestawienie.

1. Bartki	— pow. Nidzica	12. Księży Dwór	— pow. Nidzica
2. Bogoria Górna	— pow. Łowicz	13. Małwica	— pow. Łomża
3. Brzeźno	— pow. Ostrołęka	14. Mnich	— pow. Kutno
4. Ciechocin	— pow. Rypin	15. Osieck	— pow. Garwolin
5. Goździk II	— pow. Garwolin	16. Pielgrzymowo	— pow. Nidzica
6. Grodki	— pow. Działdowo	17. Rostki	— pow. Ostrołęka
7. Kąty	— pow. Łowicz	18. Sławogóra	— pow. Mława
8. Kęszyce	— pow. Łowicz	19. Stawiska	— pow. Węgrów
9. Koszelewki	— pow. Działdowo	20. Turza Mała	— pow. Działdowo
10. Kozłówek	— pow. Nidzica	21. Wielki Łąck	— pow. Działdowo
11. Kozłaki	— pow. Maków Maz.	22. Wilczyca	— pow. Łęczycza

Cmentarzyska z kręgami kamiennymi nie zostały dotychczas dobrze przebadane i opublikowane. Na podstawie opisów rozkopywań wykonanych na ogół dość dawno i niezbyt fachowo³⁰, a także na podstawie sprawozdania R. Jakimowicza z badań omawianego typu cmentarzyska w Brzeźnie, pow. Ostrołęka i niepublikowanych lecz udostępnionych mi wyników badań J. Okulicza w Rostkach, pow. Ostrołęka — wynika jednak dość jasno, że znaczna większość tych grobów pochodzi z wczesnego okresu rzymskiego. Jak sądzić można jednak z obecności fibuli z podwiniętą nóżką, znalezionej w Rostkach, niektóre groby z kręgami kamiennymi przetrwały jeszcze do późnego okresu.

Ogrodzenia kamienne omawianego typu mają przeważnie kształt kręgu. Występują jednak także obok nich, na tych samych cmentarzyskach — ogrodzenia kształtu prostokątnego (Mnich, Rostki, Grodki, Stawiska, Kęszyce) oraz trójkątnego (Małwica). Przeciętna średnica kręgów wynosi około 10 m, długość boków prostokątów — około 11 m. Groby te bywają jedno lub wielopochówkowe.

Zlokalizowane w ich obrębie pochówki są zarówno popielnicowe, jak i bezpopielnicowe, ale zawsze ciałopalne. Pochówki męskie są w nich równie częste jak kobiece. Nie wiadomo jednak czy zdarzają się między nimi i pochówki zbiorowe, ponieważ materiału kostnego nie poddawano analizie antropologicznej.

Słaby stan zbadania grobów z ogrodzeniami kamiennymi nie pozwala na ustalenie czy zachodzą związki między kształtem ogrodzenia a jego chronologią. Jedynie w Grodkach, pow. Działdowo³¹), ogrodzenia prostokątne

³⁰) Np. T. Dowgird rozkopując cmentarzysko z kręgami kamiennymi w Bogorii Górnej nie przebadał całej powierzchni eksplorowanych przez siebie obiektów lecz tylko ich wycinki, ponieważ stosował metodę dwumetrowych, krzyżujących się rowów. Dlatego nie ma też pewności czy jakieś pochówki, zlokalizowane poza obrębem owych rowów, zarówno w nieprzekopanej części kurhanu jak i kręgu, nie zostały przez niego ominięte.

³¹) J. Kostrzewski, *Od mezolitu...*, s. 325.

kątnę są wcześniejsze od kolistych i datowane na późny okres lateński. Ponieważ jednak taki stosunek chronologiczny nie potwierdza się w Rostkach, a badania w Grodkach nie są ukończone — trudno wyciągnąć z tego faktu ogólniejsze wnioski.

Na cmentarzyskach z kręgami, zlokalizowanych na północnym Mazowszu, z reguły także występuje w obrębie ogrodzeń duża ilość szczątków naczyń glinianych, kości, śladów ognia, niekiedy także przedmiotów metalowych — na powierzchni ziemi lub tuż pod warstwą humusu, między kamieniami bruku, którym pokryte bywa wnętrze ogrodzenia. W niektórych przypadkach przypisać to można uszkodzeniu podziemnych części grobów, kiedy indziej jednak interpretacja musi być odmienna. Zwłaszcza cmentarzysko w Rostkach, badane skrupulatnie przez J. Okulicza, pozwala wysnuć wniosek, że zaobserwowane na powierzchni ułamki różnych przedmiotów i naczyń nie pochodzą z jam grobowych. Wynika to ze stwierdzenia, że zaobserwowane na powierzchni zabytki występowały także w obrębie takich kręgów, które po zbadaniu ujawniły niewątpliwie nienaruszone jamy grobowe.

Nasuwa się przypuszczenie, że mamy tu do czynienia ze śladami jakiegoś typu obrzędów wykonywanych już po zakopaniu pochówków. Jak wynika z porównania materiałów grobowych z powierzchniowymi — ostatnie są z reguły współczesne lub nieco późniejsze od inwentarza pochówków.

Ilość pochówków w jednym ogrodzeniu waha się od 1 do 3. Zauważyć się daje niejaka odmienność regionalna pochówków w kręgach. Np. pochówki w Sławogórze, pow. Mława zawierały po trzy do pięciu naczyń, ustawionych jedno w drugich. Z reguły wszystkie stały w obszernej misie. W popielnicach ani obok nie znaleziono żadnych przedmiotów metalowych.

Badacz Sławogóry — T. Dowgird zwrócił także uwagę na występowanie w Sławogórze ogrodzeń złożonych z 2, 3 a nawet 4 kręgów współśrodkowych. W kilkurzędowych kręgach pośrodku ustawione były duże kamienie w jednym rzędzie, na linii wschód-zachód. Ten ostatni element budowy kręgu występuje na Mazowszu jeszcze tylko w Kęszycach, gdzie jednak w obrębie trzypięścieniowego kręgu nie odkryto pochówku, podobnie jak i w obrębie jednorzędowego kręgu w Bogorii Górnej.

Ogólnie biorąc — pochówki w kręgach kamiennych są głównie popielnicowe, aczkolwiek pojedyncze bezpopielnicowe także występowały (Rostki — krąg XXXVIII, Sławogóra — krąg 1). W Sławogórze i Rostkach przeważa zdecydowanie typ pochówku czystego, w pozostałych — sprawa ta nie przedstawia się jasno.

Terytorialny zasięg omawianego typu grobów zamyka się między

skrajnymi punktami wyznaczonymi przez miejscowości, Małowica, Rostki, Grodki, Mních, Kęszyce, Wilczyca, Osieck, Stawiska. Najwcześniejsze groby z kręgami kamiennymi znaleziono w Grodkach, (datowane na późny okres lateński), najpóźniejsze w Rostkach, (datowane na początek III w.).

Oznaczenia w postaci bruku kamiennego znamy z Grodziska Maz. — Kałużyna (groby: 1, 7, 10—11, 13), ze Zdun (?), Osiecka (gr. 36—42, 27), z Psar, pow. Łowicz, ze Sławki Wielkiej, pow. Nidzica — datowane na w. II, ze Zgliczyna-Pobodzgo, pow. Mława, datowane na podstawie jednego znanego dokładnie grobu na koniec I w. n. e. lub początek w. II³²⁾. Mniej jasno przedstawia się konstrukcja grobu w Sierzchowie, który także datować należy na starszy okres. Nie wiadomo również jak interpretować wzmiankę Wł. Antoniewicza o znalezieniu oręża z końca II w. n. e. w Boczkach, pow. Łowicz, znalezionego „na cmentarzysku, wśród kamieni”³³⁾. Być może, że i tu chodzi o bruk kamienny, ale nie wykluczone, że o jakiegoś innego typu konstrukcję kamienną. Równie niepewne informacje, odnośnie konstrukcji jak i chronologii reprezentują groby na cmentarzyskach odkrytych przez J. Antoniewicza i M. Gozdowskiego na północnym Mazowszu w Zaborowie, Bukowcu Wielkim, Szczepkowie-Borowem, Szczepkowie-Pawelkach przysiółek Bukowiec Mały.

W Grodzisku Maz. — pod brukami znajdowało się przeważnie po jednym pochówku, a tylko w jednym wypadku (10—11) bruk pokrywał 4 pochówki. W Osiecku — częściowo zachowany bruk pierwotnie mógł pokrywać aż 7 pochówków (36—42), a w jednym wypadku — jeden pochówek (27). W Zdunach sytuacja jest niejasna.

Z wyjątkiem resztek obszerniejszego zapewne pierwotnie bruku z Osiecka — pozostałe zbudowane były ze stosunkowo małych kamieni. W Osiecku wszystkie pochówki oznaczone na powierzchni brukiem kamiennym należały do typu bezpopielnicowych, w Grodzisku Maz. — jeden pochówek z czterech znajdujących się pod wspólnym brukiem zawierał kości złożone w popielnicy, a jeden pojedynczy pochówek należał do typu szkieletowych (1). W Zdunach — przynajmniej jeden pochówek mógł być popielnicowy. W Psarach — zawierał pochówek popielnicowy, obficie wyposażony w naczynie gliniane oraz w broń. Pochówek ten mógł mieć charakter zbiorowy. W Sławce Wielkiej pod brukiem kamiennym ulokowane były dwa pochówki jamowe i jeden ciałopalny — nieokreślony.

³²⁾ J. Antoniewicz i K. Wesołowski, *Wiadra brązowe z delfinowatymi uchwytyami na ziemiach polskich*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XVIII, s. 137—158.

³³⁾ W. Antoniewicz, *Zbiór wykopalisk...*, s. 132—134.

W Zgliczynie-Pobodzym — brukiem kamiennym przykryty był bogato wyposażony w importy brązowe, ciałopalny pochówek popielnicowy, obsypany szczątkami stosu. Na tym samym cmentarzysku zniszczony został podobno grób z brukiem pokrywającym pochówek szkieletowy.

Zapewne też zniszczony grób z brukiem kamiennym reprezentuje znalezisko z Pajek, pow. Przasnysz ³⁴). Przewaga jednakże pochówków jamowych w tym okresie nad popielnicowymi, mająca charakter ogólniejszej prawidłowości na cmentarzyskach mazowieckich, nie ujawnia się z taką siłą pod kamiennymi brukami.

Pochówki te, podobnie jak i w grobach nie oznaczonych albo oznaczonych w odmienny sposób, silnie są na ogół przemieszane z resztkami stosu.

Oznaczonych pojedynczym kamieniem grobów datowanych pewnie na starszy okres nie znamy. Być może pewna część grobów o takiej konstrukcji z Drohiczyzna-Kozarówki ma chronologię starszorzymską. Wydaje się również, że pewna część grobów, między innymi może i ze starszego okresu, w Masowie miała tego rodzaju oznaczenie. Trudno się jednak na ten temat wypowiedzieć bardziej stanowczo.

Oznaczenie grobów przy pomocy kurhanów, tj. nasypów ziemnych lub kamiennie-ziemnych — także należy w starszym okresie jeszcze do rzadkości. Nieliczne groby z takimi oznaczeniami pochodzą z następujących cmentarzysk, Rostki — jeden kurhan na cmentarzysku z kręgami kamiennymi: Bogoria Górna na cmentarzysku z kręgami kamiennymi: chronologia trzech kurhanów, z których jeden tylko został przebadany nie jest jednak pewna. Chalin — sześć kurhanów, Kąty — jeden kurhan, nie badany, niepewnej chronologii, Kęszyce — 2 kurhany na cmentarzysku z kręgami kamiennymi; nie badane — chronologia niepewna. Kiernozia — jeden kurhan (?), Mały Płock — jeden kurhan o chronologii niepewnej lecz podobnej konstrukcji co kurhan w Kątach, Mątewica — jeden kurhan, prawdopodobnie wczesnorzymski, Wilczyca — jeden kurhan, nie badany, o nie ustalonej chronologii. Łącznie więc pewnie datowanych kurhanów starszorzymskich odnotować możemy 7, zlokalizowanych na dwóch cmentarzyskach: Rostki — 1 i Chalin — 6. Pozostałe, w większości wypadków położone są na cmentarzyskach z kręgami kamiennymi i dlatego datowane wraz z kręgami na starszy okres, lub w pobliżu cmentarzysk z kręgami i z tego samego powodu oraz z powodu podobieństwa konstrukcji tak samo datowane.

Kurhany w Chalinie z pochówkami szkieletowymi i ciałopalnymi otoczone były u podstawy wieńcem kamiennym, przypominającym krąg kamienny. Podobnej konstrukcji były także kurhany w Kątach i Małym

³⁴) F. E. Peiser, op. cit., s. 4.

Płocku. Lokalizacja kurhanów wczesnorzymskich na Mazowszu w każdym razie wykazuje uderzającą zbieżność z lokalizacją kręgów kamiennych. A zbieżność tę podkreśla jeszcze zastosowanie w konstrukcji szeregu kurhanów kręgu kamiennego u podnóża. W tym świetle — związek tych dwóch typów oznaczeń grobów wydaje się być bardzo prawdopodobny. Różnice zachodzą jednak w rodzaju pochówków zlokalizowanych w grobach z kurhanami i w grobach z kręgami kamiennymi. Pierwszą różnicę, najwyraźniejszą trzeba widzieć w tym fakcie, że w kręgach kamiennych nie odkryto dotychczas pochówków szkieletowych, natomiast kurhany w Chalinie zawierały m. in. właśnie takie pochówki. Żaden z pewnie datowanych i przebadanych kurhanów nie zawierał też pochówku popielnicowego, który reprezentuje typ panujący w kręgach kamiennych.

Poza pochówkami szkieletowymi z Chalina — w pozostałych zbadanych kurhanach stwierdzić też można znacznie uboższe wyposażenie, co jest zresztą dość charakterystyczne dla pochówków bezpopielnicowych we wczesnym okresie rzymskim na Mazowszu i w całej Polsce ³⁵⁾.

Do grupy grobów o konstrukcji kamienno-ziemnej należą wszystkie omówione już wyżej rodzaje grobów oznaczonych trwale oraz pewna ilość grobów nie oznaczonych. Zastosowanie kamieni do konstrukcji grobów nie oznaczonych wyraża się przez budowanie przy ich pomocy osłon bocznych jamy grobowej, zwanych obstawami kamiennymi, niewidocznych na powierzchni ziemi bruków kamiennych przykrywających pochówek od góry, bruków kamiennych na dnie jamy grobowej i wreszcie przykrywanie jam grobowych pojedynczymi, na ogół dużymi kamieniami, tkwiącymi w całości w górnej części jamy grobowej i nie wystającymi nad powierzchnię ziemi. Nie oznaczone groby o konstrukcji kamienno-ziemnej występują częściej niż oznaczone.

O grobach z obstawami bocznymi wiemy ze Zdun i Sierzchowa, gdzie grób miał, być może, także i dno jamy wyłożone kamieniami. Z pozostałych cmentarzysk nie znamy grobów tej odmiany.

Nie wiadomo nic bliższego o konstrukcji i wymiarach grobów z obstawą boczną ze Zdun, jak również brak dokładniejszych informacji o szczegółach dotyczących pochówków w tych grobach.

Grób w Sierzchowie, badany jeszcze przez M. Wawrzenickiego, także nie został dokładnie opisany. Z rysunku i fotografii (która pokazuje obraz nieco odmienny od rysunku), zdaje się wynikać, że zawierał kilka pochówków, głównie popielnicowych i przynajmniej 1 bezpopielnicowy. Naczynia wydobyte z grobu wskazują na jego wczesną datę.

Liczniesze są groby z brukiem kamiennym wewnątrz górnej części jamy grobowej. Znamy je z Osiecka: groby — XIV, XXX, Grodziska

³⁵⁾ K. Godłowski, *Studia...*, s. 35 i nast.

Maz.-Kałużyna: groby — 5, 14, 28, 24. We wszystkich wymienionych grobach z brukiem niewidocznym na powierzchni ziemi, złożone były pochówki bezpopielnicowe, prawie zupełnie pozbawione wyposażenia. Dla tego też chronologia większości z nich nie jest całkowicie pewna.

Groby z pojedynczym kamieniem wewnątrz jamy grobowej wystąpiły na cmentarzyskach: Grodzisk Maz. — grób 18, 20, Drohiczyn-Kozarówka: być może część grobów chronologicznie nieokreślonych. Wszystkie te groby odznaczały się pochówkiem bezpopielnicowym.

Z dnem wyłożonym kamieniami znamy groby tylko z Sierzchowa i Zdun. Grób z Sierzchowa omówiony został wyżej. W Zdunach przynajmniej jeden grób omawianej konstrukcji miał pochówek bezpopielnicowy, a kości przemieszane ze szczątkami stosu złożone były na kamieniach.

Ponadto należy podkreślić, że konstrukcję kamienno-ziemną nie znano bliżej typu posiadały groby w Masowie. Część tych grobów była oznaczona na powierzchni ziemi.

Można więc ogólnie stwierdzić, że groby o konstrukcji kamienno-ziemnej, aczkolwiek stanowią znaczną mniejszość ogółu grobów, wystąpiły na większości lepiej zbadanych lub lepiej opublikowanych cmentarzysk starszorzymskich. Cmentarzyska w Niecieplinie, gdzie drobne kamienie znajdujące w obrębie jamy grobowej mogły dostać się tam przypadkowo oraz w Kłoczewie, pozbawione są jednak takich grobów.

Uwagę zwraca występowanie różnych odmian konstrukcji kamienno-ziemnej na tych samych cmentarzyskach. Najwięcej grobów o omawianej konstrukcji posiadały cmentarzyska w Grodzisku i Osiecku oraz w Masowie, a ponadto wszystkie groby oznaczone na cmentarzyskach z kręgami kamiennymi i z kurhanami. Przy małej liczebności poszczególnych odmian nie oznaczonych grobów o konstrukcji kamiennej, trudno analizować słabo zresztą rysujące się różnice między nimi. Sama obecność kamieni w ogólnej konstrukcji nie oznaczonych grobów musi służyć za cechę wyróżniającą.

Stosunek liczbowy grobów o konstrukcji kamienno-ziemnej do grobów o konstrukcji ziemnej podaje zestawienie na str. 105 (grupy VI i XIII).

Podstawową większość wszystkich grobów reprezentują obiekty jednopochówkowe. Wszystkie groby z pochówkami szkieletowymi są jednopochówkowe, a tylko 8,1% pochówków ciałopalnych skupionych jest w grobach wielopochówkowych. Oczywiście na różnych cmentarzyskach stosunek ten kształtuje się różnie.

Następujące cmentarzyska posiadają groby wielopochówkowe: Osieck — pochówki 36—42, razem 7, skupione w jednym wielopochówkowym grobie; Domaradzyn — pochówki 1a i 1b we wspólnym grobie 1; Grodzisk

Maz. — pochówki 6, 7, 7a, 7b — w jednym i 10 i 11 w drugim grobie wielopochówkowym. Poza tym cmentarzyska z kręgami kamiennymi w Sławogórze — krąg I — trzy pochówki i krąg IV — dwa pochówki; Rostki — krąg III — 2 pochówki, krąg VI — 2 pochówki, krąg XXXVII — 2 pochówki, krąg XXXVIII — 2 pochówki; Sławka Wielka — w jednym grobie — 3 pochówki. Ponadto grób odkryty w Sierzchowie był prawdopodobnie wielopochówkowy. Również, choć z mniejszą pewnością można przypuszczać, że niektóre groby ze Zdun należały do tej samej grupy.

Pozostałe cmentarzyska pozbawione są omawianego typu grobów. W stosunku do liczebności grobów jednopochówkowych — wielopochówkowe są więc dużą rzadkością. Wszystkie one wykazują związek z konstrukcją kamiennie-ziemną, która w znacznej większości wypadków jest zresztą podstawą wydzielenia grobów wielopochówkowych. Wiąże ona z osobna leżące pochówki w jeden zespół i stanowi dla nich wspólny element ograniczenia przestrzeni, będący jedną z podstawowych cech grobu.

W kręgach kamiennych, które bywają grobami wielopochówkowymi, przeważają pochówki popielnicowe. W grobach o innego typu konstrukcji — są to raczej pochówki bezpopielnicowe.

Najczęściej występującym kamiennym elementem konstrukcyjnym grobów wielopochówkowych jest krąg i bruk kamienny wystający lub niewystający nad powierzchnię ziemi. Może także być obstawa boczna (Sierzchów) lub bruk kamienny na dnie jamy (Zduny).

2. OKRES MŁODSZY

Podobnie jak w okresie starszym, także w młodszym okresie znaczna większość grobów zlokalizowana jest na cmentarzyskach. Ilość grobów odosobnionych w sensie położenia zupełnie bez związku z pobliskim cmentarzyskiem, jak również ilość grobów o położeniu wyizolowanym lecz bliskim cmentarzysku — jest jednak w młodszym okresie większa. Wymienić tu trzeba przede wszystkim: Gozdowo, pow. Sierpc, z jednym pochówkiem jamowym, datowanym na połowę wieku IV; Sobolew, pow. Garwolin, z jednym pochówkiem popielnicowym, datowanym na wiek III; Bogucin, pow. Płońsk, z jednym grobem kurhanowym i prawdopodobnym (nie badanym) drugim grobem kurhanowym w odległości około 200 metrów od niego (grób zawierał jeden pochówek datowany na wiek IV); Łączyno Stare, pow. Przasnysz, dwa pochówki popielnicowe znalezione w odosobnieniu od innych z tego okresu, na wcześniejszym cmentarzysku wczesnolatańskim. Ponadto Sobieszyn, pow. Ryki, z jednym szkieletowym pochówkiem późno-rzymskim; Parzeń, pow. Płock, bogato wyposażony grób z pochówkiem ciałopalnym, datowany na wiek II—III.

Do IV wieku, lecz do jego schyłkowej fazy należy także odosobniony

kurhan w Dworakach-Pikotach, pow. Łapy. Zdała od cmentarzyska położona jest grupa trzech kurhanów w Pielgrzymowie. Groby z Pielgrzymowa datowane są na wiek III i IV.

Nie jest pewne jak traktować należy szereg znalezisk, znanych z literatury jako pojedyncze, przypadkowo odkrywane groby. W wielu wypadkach niewątpliwie chodzi o pojedyncze groby z cmentarzysk. W niektórych jednak upatrywać można by grobów odosobnionych. Do takich może należeć grób z Węgrowa³⁶⁾ datowany na późny okres, oraz ze Srebrnej Góry, pow. Nowy Dwór, również datowany na młodszy okres rzymski. Podstawowa masa odkryć dotyczy jednak niewątpliwie cmentarzysk.

Pomiędzy odosobnionymi grobami młodszego okresu dostrzec się da większa niż w okresie starszym ilość grobów pozostających w jakichś związkach jednak z pobliskimi cmentarzyskami. Na tej podstawie domyślać się można także, że ich położenie spowodowane zostało innymi przyczynami niż w poprzednim okresie, dokładniej — innymi oprócz tych, które powodować mogły odosobnione położenie niektórych grobów wczesnorzymskich. Nie przestały działać zapewne takie przyczyny jak wojna, śmierć w czasie wędrówki oraz pewne zwyczaje pogrzebowe. Specjalny jednak charakter konstrukcji grobów odosobnionych młodszego okresu, a więc częste oznaczanie grobu przy pomocy kurhanu, a także częste lokowanie w pobliżu cmentarzysk każe domyślać się, że położenie odosobnione, podkreślone jeszcze okazała konstrukcją — miało znaczenie wyróżniające.

Część tych kurhanów należy niewątpliwie do obszerniejszej na terenie Polski grupy kurhanów, tzw. książęcych. Określenie to dotyczy jednak grobów bogaciej wyposażonych w przedmioty importowane, wykonane ze złota, srebra, szkła. Spośród późnorzymskich kurhanów znajdujących się na Mazowszu do grupy tej zaliczyć można tylko kurhany z Pielgrzymowa, a ostatnio — J. Okulicz nazywa tak samo kurhan z pochówkiem szkieletowym odkryty w Kitkach, pow. Przasnysz³⁷⁾.

Podobnie też jak i we wcześniejszym okresie i teraz znaczna większość grobów ma prostą konstrukcję ziemną, bez oznaczeń na powierzchni ziemi. Groby oznaczone stanowią tylko około 13,4% wszystkich grobów późniejszego okresu rzymskiego (w porównaniu z 26,0% w okresie starszym), a więc prawie połowę mniej niż w okresie poprzednim.

Na takie ukształtowanie się tego wskaźnika wpłynął przede wszystkim brak w okresie późnym — licznych wcześniej grobów oznaczonych przy pomocy kręgów kamiennych. Ilość zaś kurhanów oraz grobów oznaczonych w inny sposób nie wzrosła zbyt znacznie.

³⁶⁾ T. Liana, *Znaleziska... między Wisłą a dolnym Bugiem*, s. 219.

³⁷⁾ Ł. i J. Okuliczowie, *Niektóre problemy...*, s. 115.

Kurhany zostały omówione już wyżej przy okazji grobów odosobnionych. Dodać należy tylko, że konstrukcja kurhanów późnorzymskich jest z reguły kamiennie-ziemna, odmiennie niż w okresie wczesnym, w którym pewna ilość kurhanów zbudowana była ze zwykłych nasypów ziemnych (Chalin, Rostki). W okresie późnorzymskim konstrukcja kurhanów staje się bardziej skomplikowana. W Pielgrzymowie, pod nasypem ziemnym znaleziono rodzaj muru ułożonego kolisto z niespojonych ze sobą kamieni. Część środkowa miała budowę jakby studzienną. Mur kamienny dochodził tu do wysokości około 1,0 m i miał kształt nieregularnie kolisty. Pośrodku znajdowała się przestrzeń wolna od kamieni, a w niej jama grobowa, zawierająca pochówek ciałopalny — bezpopielnicowy, datowany na wiek III.

Kurhan I — miał konstrukcję jeszcze inną, był to tzw. grób domkowy. Pod nasypem kamiennie-ziemnym znajdowała się komora drewniana o konstrukcji przypominającej chaty zrębowe. Wewnątrz tego grobowca znajdował się pochówek szkieletowy, niestety w dużej części wyrabowany. W każdym razie zachowana złota bransoleta, srebrne i brązowe sprzączki od pasa, dwie monety Hadriana i naczynie gliniane, pozwalają zdać sobie sprawę z bogactwa wyposażenia grobu oraz ustalić chronologię, która wg B o h e s a c k a sięga I połowy IV wieku ³⁸).

Kurhan III posiadał pochówek najuboższy. Konstrukcja tego kurhanu była podobna do konstrukcji kurhanu II. Pochówek także w centralnej partii kurhanu był ciałopalny-bezpopielnicowy i wyposażony tylko w grzebień kościany, datowany na II—III wiek ³⁹).

Kurhan w Kitkach miał konstrukcję podobną do kurhanu II z Pielgrzymowa. Na obwodzie kurhanu znajdował się pas dwu i trzywarstwowego bruku, o szerokości około 2,5 m. W odległości 50—80 cm ku środkowi kurhanu, przebiegały dwa kręgi kamienne w odległości 1,0 m jeden od drugiego. Te dwa kręgi były w niektórych miejscach połączone jeszcze rzędami kamieni, ułożonymi promieniście. Wnętrze drugiego kręgu całe, jak się zdaje, wybrukowane było zwarcie jedną warstwą kamieni. Pośrodku zlokalizowany był wkop położony dość dokładnie swą dłuższą osią na linii północ-południe. Wymiary wkopu wynosiły około 4 × 2 m, głębokość zaś — około 2,2 m od powierzchni bruku. Wnętrze wkopu było zawalone kamieniami, między którymi w części górnej znajdowała się ziemia ciemna, ze szczątkami skorup, z naczyń glinianych toczonych i lepionych w ręce, a w części dolnej jasny piasek. Pod kamieniami, na dnie jamy także wyłożonej kamieniami znajdowały się szczątki drewnianej trumny ze szkieletowym pochówkiem, noszącym ślady rabunku, dokona-

³⁸) D. B o h n s a c k, op. cit., „Germanen-Erbe”, 1937, s. 261.

³⁹) W. H ü l l e, op. cit., „Mannus”, t. XXXII (1940), s. 164.

nego jeszcze w starożytności. Części szkieletu były partiami naruszone i przemieszane, nie na tyle jednak, żeby nie dało się zrekonstruować jego pierwotnego układu. Czaszka znajdowała się w północnym krańcu trumny, a nogi w południowym. Obok kości odkryto grzebień, sprzączkę od pasa oraz dwa groty strzał. Wszystkie te przedmioty ułożone były w okolicy ud szkieletu, po jego zachodniej stronie. Powyżej czaszki — znaleziono skorupy naczyń toczonych oraz szczątki naczyń brązowych. Skorupy znaleziono także na zewnątrz zrekonstruowanego zasięgu trumny. Ł. i J. Okuliczowie datują ten pochówek na połowę IV w. i uważają go za kobiecy⁴⁰⁾.

Podobieństwo do konstrukcji kurhanu w Kitkach wykazuje także kurhan I rozkopany w Goździku. Posiadał on kilkuwarstwowy pas bruku, rodzaj muru, na obwodzie kurhanu, a pośrodku wkop w całości zarzucony kamieniami dużych rozmiarów. Pod nimi znajdował się pochówek ciała palny. W Goździku, dzięki dobremu stanowi zachowania obiektu stwierdzono także, że cały nasyp wykonany był z kamieni, przeważnie dużych rozmiarów. Na podstawie fibuli i paciorków znalezionych w jamie grobowej — datowany przez A. Niewęglowskiego na drugą połowę wieku IV lub początek V w. n. e.⁴¹⁾.

O konstrukcji kurhanu w Wólce Łosieckiej nic nie wiemy.

Na północno-wschodnim krańcu omawianego terenu przebadany został tuż przed wojną przez K. J a ż d z e w s k i e g o wielkich rozmiarów kurhan w Rostołtach, pow. Białystok. Był to jeden z liczniejszej grupy tego typu grobów położonych blisko siebie. Wyróżniał się on przede wszystkim wielkością średnicy oraz wysokością. Powierzchnię pokrytą miał warstwą bruku. W centralnej części kurhanu znajdowała się obszerna jama grobowa, nad którą wzniesiony został kopczyk usypany z kamieni na pierwotnie drewnianej konstrukcji o charakterze stropu. Jama zawierała szkieletowy pochówek kobiety, wyposażony bogato m. in. w przedmioty importowane. Datowany na II—III w. n. e.

Drugi kurhan na tym cmentarzu rozkopał J. J a s k a n i s. Brak jednak jeszcze publikacji o konstrukcji odkrytego grobu.

Kurhan ten, jak również podobne zespoły z Kutowej, pow. Bielsk Podl., wykazują w zakresie ceramiki znaczne pokrewieństwo z późnymi zabytkami zarubinieckimi.

Z opisanych wyżej szczegółów konstrukcji oraz wymiarów kurhanów w Pielgrzymowie, Kitkach, Rostołtach i Goździku wynika, że były to konstrukcje okazałe, wykonane z ogólnie obowiązującą zasadą przewodnią zastosowania dużej ilości kamienia do osłony samej jamy grobowej, ob-

⁴⁰⁾ Ł. i J. Okuliczowie, op. cit., s. 115.

⁴¹⁾ A. Niewęglowski, op. cit., „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXX, z. 3—4, s. 229—245.

warowanej ponadto systemem kamiennych kręgów oraz kamiennym nasypem. W poszczególnych przypadkach — dodatkowo wznoszono komorę drewnianą, naśladowującą w licznych szczegółach zwykłą budowlę mieszkalną. We wszystkich tych kurhanach znajdowało się po jednym pochówku. O szkieletowych możemy powiedzieć z dużą pewnością, że były pojedyncze, trudniej natomiast uzyskać tę pewność w odniesieniu do pochówków ciałopalnych.

Innego rodzaju oznaczenia grobów to, nie licząc omówionego już w części dotyczącej starszego okresu jednego kręgu kamiennego, który ma chronologię późnorzymską, przede wszystkim bruki kamienne. Znamy je z Grodziska Maz. — grób 1, szkieletowy, datowany fibulami na koniec III wieku; z Drozdowa, pow. Płońsk — groby 22, 26, 23 i może 24, wszystkie datowane na III wiek; z Korzenia, pow. Gostynin — groby 13, 16, 19—20, 22, 35, 36, 39, 41, 45, 47, 50, wszystkie datowane na wiek IV; z Pałuków, pow. Ciechanów — groby 2, 4, 15 lub część tych obiektów.

Groby z Grodziska Maz. i Drozdowa są jednopochówkowe. Grób z Grodziska zawierał szkielet jednak kobiety. Groby z Korzenia były również w przewadze jednopochówkowe, ale były między nimi także trzy wielopochówkowe. Były to groby 19—20 — co najmniej dwa pochówki, 39 — cztery pochówki, 41 — trzy pochówki. W dwóch pochówkach grobu 19—20 stwierdzono obecność szczątków kostnych 3 osobników. Wynika z tego, że przynajmniej jeden z pochówków był zbiorowy, ściśle — podwójny. W pochówku 39a — znajdowały się szczątki dwóch osobników: dziecka 1—3 letniego oraz kobiety powyżej 55 roku życia. W pochówku 39 b — 2 osobników: dziecka w wieku 3—5 lat oraz osobnika nieokreślonej płci w wieku powyżej 30 roku życia; w 39 c — szczątki dwóch osobników: dziecka w wieku 4—6 lat oraz nieokreślonej płci osobnika dorosłego (maturus); w 39 d — szczątki 2 lub trzech osobników: dorosłej kobiety w wieku około 35—45 lat oraz dziecka w wieku 4—6 lat, a także prawdopodobnie drugiego dziecka w wieku niemowlęcym; w 41 a — jednego lub dwóch osobników: pierwszego o rozpiętości wieku między infans II — iuvenis, nieokreślonej płci oraz prawdopodobnie drugiego w wieku powyżej iuvenis; w 41 b — szczątki dwóch osobników — mężczyzny w wieku między 20—35 rokiem życia oraz prawdopodobnie kobiety w wieku 15—17 lat; w 41 c — szczątki jednej dorosłej kobiety w wieku między 30—40 rokiem życia.

W grobach jednopochówkowych, pochówki: 16, 22, 35, 36 miały także charakter zbiorowy. W grobie 16 znajdowały się szczątki dorosłego mężczyzny w wieku 35—50 lat, osobnika w wieku 25—35 lat, prawdopodobnie kobiety oraz dziecka w wieku niemowlęcym; w grobie 35 — szczątki osobnika nieokreślonej płci, prawdopodobnie kobiety, w wie-

ku powyżej 60 lat oraz szczątki dziecka w wieku infans II; w grobie 36 — szczątki dwóch lub trzech osobników: osobnika dorosłego w wieku 45—55 lat, płci prawdopodobnie żeńskiej, młodocianego w wieku 15—18 lat, płci nieokreślonej oraz, być może, szczątki dziecka w wieku 3—5 lat. Pozostałe groby oznaczone na powierzchni, tj. 13, 45, 47, 50 — posiadały pochówki pojedyncze: grób 13 — pochówek osobnika płci męskiej w wieku starszym, grób 45 — dziecka w wieku niemowlęcym, grób 47 — dziecka w wieku 10—15 lat, grób 50 — dziecka w wieku niemowlęcym.

Ogólnie biorąc, na cmentarzysku w Korzeniu spośród 11 grobów oznaczonych na powierzchni ziemi — 3, tj. 27,2% było wielopochówkowych. W grobach tych skupionych było 7—8 pochówków, tj. 41,2% wszystkich pochówków znajdujących się w wielopochówkowych grobach oznaczonych. W grobach oznaczonych (jedno- i wielopochówkowych łącznie) znaleziono szczątki 27—31 osobników, z tego w grobach wielopochówkowych szczątki 15—17 osobników, tj. 55,6% wszystkich osobników pochowanych w grobach oznaczonych. Rzuca to światło na wyraźnie częściej stosowany zwyczaj dokonywania pochówków zbiorowych w grobach wielopochówkowych oraz na tego typu groby jako mogiły zbiorowe na dużą skalę.

Różnorodność płci i wieku osobników pochowanych w grobach oznaczonych nie pozwala na sformułowanie jakiejś reguły w tym względzie. Nasuwa się nawet myśl, że groby te stanowią może tylko część wszystkich, pierwotnie w podobny sposób oznaczonych, których partie nagrobne zostały być może zniszczone.

W Drozdowie groby oznaczone brukami kamiennymi zawierały pochówki w dwóch wypadkach z wyposażeniem męskim, a w dwóch wypadkach z nieokreślonym pod względem płci. Grób szkieletowy z Grodziska Maz. krył szczątki kobiety. W Drozdowie wszystkie omawianego typu groby zawierały pochówki jamowe ze szczątkami stosu: w Korzeniu — 3 popielnicowe — czyste, 11 — popielnicowych ze szczątkami stosu, 2 — jamowe — czyste i 1 — jamowy ze szczątkami stosu; w Pałukach — grób 2 zawierał 4 (?) pochówki, wszystkie jamowe, i wszystkie, jak się zdaje, bez szczątków stosu; grób 4 — jeden pochówek jamowy ze szczątkami stosu; grób 15 — trzy pochówki jamowe, bez szczątków stosu.

Tylko w grobie 15 — dwa pochówki (15 b i c) dadzą się określić jako kobiece. W pozostałych grobach brak było zabytków, w oparciu o które można by próbować określić płeć zmarłych.

Ogólnie biorąc przeważają w grobach oznaczonych pochówki ze szczątkami stosu i pochówki popielnicowe. Główny wpływ na ukształtowanie się przewagi powyższych typów miał cmentarz z Korzenia, pow. Gostynin, gdzie grobów omawianego typu wystąpiło najwięcej oraz gdzie znaczna ich większość posiadała właśnie pochówki popielnicowe ze szczątkami

stosu. Ale stwierdzić trzeba duże zindywidualizowanie typów pochówków, zależnie od cmentarzyska, na którym je odkryto. Wszystkie wymienione wyżej typy grobów oznaczonych odznaczają się konstrukcją kamienno-ziemną. Jednakże pewna część grobów o tej konstrukcji nie jest oznaczona na powierzchni. W Korzeniu są to groby 2 i 27, w Drohiczyń-Kozarówce — być może jakaś część niedatowanych dokładnie grobów z jamą grobową przykrytą dużym kamieniem, w Lachmirowicach — groby XXXI i XXXII, a być może także jeden z dwóch grobów z obwarowaniem kamiennym ze Zdunów.

W Korzeniu jeden grób zawierał pochówek popielnicowy ze szczątkami stosu, a drugi — jamowy ze szczątkami stosu. Obydwa są prawdopodobnie zbiorowe, aczkolwiek drugi osobnik nie został wykryty w nich z całą pewnością. W jamowym znajdowały się szczątki mężczyzny w wieku dojrzałym pomiędzy 40—50 rokiem życia oraz prawdopodobnie szczątki osobnika młodocianego nieokreślonej płci. W popielnicowym znajdowały się szczątki dziecka w wieku 7—10 lat oraz prawdopodobnie szczątki drugiego dziecka w wieku niemowlęcym. Uwagę zwraca, że w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej, zarówno oznaczonych jak i nie oznaczonych na powierzchni ziemi znajdują się pochówki dzieci, osobników w wieku starczym oraz późnym dojrzałym. Brak między nimi natomiast pochówków osobników młodocianych oraz w wieku dojrzałym wczesnym. Mimo, że zaznacza się tego rodzaju selekcja wieku od strony grobów omawianego typu, należy podkreślić, że jednak wielka ilość pochówków dzieci, starców i osobników w późnym wieku dojrzałym znajduje się w grobach nie oznaczonych o konstrukcji ziemnej. Wyraźnie widać, że znaczna większość osobników tych grup wieku pochowana była w grobach o prostej konstrukcji ziemnej. Przy dużym odsetku pochówków dzieci w ogóle na omawianym cmentarzysku — ich obecność i w grobach oznaczonych nie daje podstaw do łączenia grobów oznaczonych z osobnikami o określonym wieku.

Oprócz wymienionych cmentarzysk posiadających groby z konstrukcją kamienno-ziemną, wspomnieć należy także o cmentarzysku w Masowie, na którym spora część grobów miała taką konstrukcję. Jednakże nie wiemy, jaka ich część należy do okresu młodszego, a jaka do starszego.

Poza omówionymi wyżej grobami o konstrukcji kamienno-ziemnej nie znamy innych grobów wielopochówkowych. Wielopochówkowe groby pochodzą więc tylko z cmentarzysk w Korzeniu i Pałukach.

Sumując wyniki dokonanej wyżej analizy typów grobów, stwierdzić można:

1) tendencję do zwiększania się ilości grobów odosobnionych w późnym okresie rzymskim. Groby odosobnione w okresie późnym różnią się też od

wczesnorzymskich większą w ich obrębie ilością grobów o okazałej konstrukcji kurhanowej, (Pielgrzymowo, Goździk, Bogucin, Dworaki) zlokalizowanych w niezbyt dużym oddaleniu od wcześniejszych lub współczesnych cmentarzysk. Ta grupa grobów ma cechę odmienną niż z rzadka znajdowane odosobnione groby tego typu co znane z Sobolewa, Korczewa lub Gozdowa. Noszą one w przeciwieństwie do pozostałych, znamiona wyróżnienia, określone przede wszystkim cechami konstrukcji grobu, a niekiedy także cechami wyposażenia pochówku (Pielgrzymowo I, Dworaki-Pikoty). Cechą wyróżniającą zapewne miało być także ich odosobnione położenie, w pobliżu słabiej zróżnicowanych cmentarzy. Są one refleksem procesów społecznych odbijających się w dziedzinie obrządku pogrzebowego.

Pozostałe groby odosobnione mogą być podobnie w starszym, jak i młodszym okresie, prawdopodobnie śladem przede wszystkim wypraw wojennych oraz różnego rodzaju wędrówek.

2) w obrębie grobów oznaczonych na powierzchni ziemi obserwujemy w starszym okresie wyraźnie wyodrębnioną grupę cmentarzy, skupiających wyłącznie ten typ grobu. Cmentarze te nie wykazują elementów większego zróżnicowania w zakresie bogactwa wyposażenia pochówków, ale być może nie są pozbawione znamion rysującego się rozwarstwienia społecznego, manifestującego się odrębnością z reguły wchodzących w ich skład grobów z nasykami. Ponadto na cmentarzach z grobami na ogół nie oznaczonymi trwalej, znajduje się mała ilość grobów oznaczonych na powierzchni ziemi przy pomocy bruków kamiennych. Większość tych grobów skupia w swoim obrębie więcej niż jeden pochówek, w przeciwieństwie do grobów z ogrodzeniami, które w jednym ogrodzeniu posiadały przeważnie jeden, a rzadziej większą ilość pochówków.

Grupa cmentarzy z ogrodzeniami, w świetle znanych faktów, kończy swój byt na początku młodszego okresu.

Nieobecność tego typu grobów w okresie młodszym jest powodem ogólnego obniżenia się odsetka grobów z konstrukcją kamienno-ziemną, który w starszym okresie wynosił około 26,0% ogółu grobów, a w młodszym już tylko 13,4%. Jednakże dalszemu rozwojowi podlegają inne, stwierdzone i w starszej fazie, sposoby zastosowania kamienia do konstrukcji grobu. Przede wszystkim następuje zwiększenie ilości kurhanów o konstrukcji kamienno-ziemnej, a między mniej okazałymi konstrukcjami — bruki kamienne układane nad jamą grobową odgrywają czołową rolę. Na niektórych cmentarzach, zwłaszcza na północnym Mazowszu, znajdowane są one z reguły. Pod brukami zlokalizowane były w późnym okresie prawie zawsze groby wielopochówkowe. Na najlepiej poznanym cmentarzu w Korzeniu, pow. Gostynin, stwierdzono także, że pochówki

pod brukami posiadały w większym stopniu niż pozbawione tego oznaczenia, charakter zbiorowy. Nie były one jednak na ogół wyposażone bogaciej niż pozostałe pochówki.

Na północo-wschodzie badanego obszaru od końca starszego okresu wyodrębnić się pozwala charakterystyczny zespół cmentarzysk kurhanowych, tzw. typu rostołckiego. Cmentarze te mają oblicze kulturowe w poważnej mierze zbliżone do obszaru zarubinieckiego i czerniachowskiego, a więc wschodnio-słowiańskiego⁴²). Cmentarzysko w Hryniewiczach Wielkich, także zbliżone do tej prowincji kulturowej, w zakresie typu grobów związane jest wyraźnie z przeworskimi cmentarzyskami Mazowsza. Cały obszar północnego Podlasia, z wyjątkiem terytorium kultur bałtyjskich, uznać można za teren zmieszania elementów obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej i zarubinieckiej.

⁴²) P. N. Trietiakow, *Pamjatniki Zarubinieckoj Kultury*, „Materiały i Issledowania po Archeologii SSSR”, nr 70 (1959), s. 6—8.